

կայինք հայերէն ձեռագրաց մեծ հաւաքումներու մանրակրկիտ խուզարկութենէն: Գլխաւորաբար երկը մեծ հաւաքումներէն յիշմիտին, յերոսաղէմ՝ եւ ի Վենետիկ կը սպասուի թէ՛ ձեռագրաց գոհացուցիչ ցուցանիշներ եւ թէ՛ հայկական հնագրութեան աւելի մտադրութիւն՝ ի լոյս հանելով անոր վերաբերութիւն ունեցող յիշատակարանները: Առաջինն եւ վերջինն յատուկ ամսամթերքի ալ ունենալով, եթէ պիտի ստիպուինք երկոր սպասել լիակատար ցուցակներու, գոնէ դիրաւ կրնան պէտք եղած տեղեկութիւններ իրենց հաւաքման մէջ՝ գոնէ մինչեւ ԺԲ դար գտնուած հնագոյն ձեռագրաց եւ այլ յիշատակարանաց վրայ՝ հաղորդել բանասիրաց: Անեղծույ շարք երախտապարտ ենք արդէն այն բազմամթիւ ընտիր ճշգրտապատկերներուն համար, որ Հ. Ղ. Ալիշանի յիշեալ գործերը կը զարգարին, եւ որոնք ինքնին այնչափ օգտակար ծառայութիւն կը մատուցանեն հին ձեռագրաց քննութեան: Եթէ ապագային աւելի ուշագրութիւն դարձուի հայկական հնագրութեան, մեր այս Ամբարկին վարձանին հասած պիտի համարինք զմզ:

Ամբարկիս վերջը ասած՝ կը յուսանք թէ կը ներուի իրրեւ Յաւելիք յիշել քանի մը բան որ յընթացս հրատարակութեան ծանօթացան մզի, մասամբ բարեկամաց դիտողութիւններ եւ մասամբ նոր լոյս տեսած յօդուածներ: Յաճախ յիշեցիք Մոսկուայի ԵԼԶ(= 887) թուական աւետարանը՝ իրրեւ ծանօթ հնագոյն հայերէն ձեռագրիւն՝ որ որոշ թուական կը կրէ: Մեզի անծանօթ չէր ձեռագրի մը գոյութիւնն Անտոնեան շարք մատենադարանն ի Վ. Պոլսու, որ «Թարգմանադիր», տիտղոսն ալ կը կրէ, բայց չունելով որեւէ ապահով տեղեկութիւն՝ չէինք կրնար հնագոյն ձեռագրաց կարգին մէջ յիշել: Այս պականն այժմ լրացած է մասամբ՝ «Վնսնակ Բանասէր» ստորագրութեամբ յօդուածով, որ լոյս տեսաւ «Բազմամզ», թերթին մէջ աւ խորագրով՝ «Օրթագիւղի Անտոնեան Միաբանութեան հինաւուրց մագաղակեայ աւետարանը»: 1 շեռագիրն ընծայ է Մարիան Եովհաննէս մարիայի՝ 1844 տարիէն, եւ նախ կը պահուեր ի վանս Ս. Լուսաւորչի (Հռոմ), իսկ 1870էն ի վեր՝ Վ. Պոլսու յիշեալ շարք մատենադարանը: Աւետարանին երկվանութիւնն է 32 սմ., լայնութիւնը՝ 24,

իսկ բարձրութիւնը՝ 8, կը պարունակէ 235 թուղթ (բաց ստոր 7 թուղթ ալ կայ ինկած): «Աւետարանիս գիրն է ԺԶ երկնաւոր: Սկիզբը կայ Տիրաբոր պատկեր մը, դիմացն խաչ մը: Իւրաքանչիւր Աւետարանի սկիզբն կան՝ գրող աւետարանիչն ներկայացնող պատկերներն: Այս բոլոր նկարներն խակ գրչի գործեր են. գլխագրերն եւ ծաղկագրերն ալ յաջող ձեռաց արհիւնք չեն: Եզրուածագիրն տեղեկութիւն կու տայ նաեւ. Աւետագրին ուղղագրութեան քանի մը կէտերու մասին: Եթէ, մարգարէի, պաշտնիս եւն ընթերցումներ (ուստի է, ուր այժմ է կը գրուի) ընկան եւ հնագոյն գրչագրի մը համար. բայց հոս հակառակն ալ կը գտնուի, «Ե գրի տեղ ԽԶԷ գրուած, ըլլալով» (հրուստղեմ) որ ձեռագրին գրչին սխալմունքներն ըլլալու են կարծենք: «Այլ, Էմմանուէլ» եւն գրչութիւնը հնագոյն ուղղագրութեան համամաստ են, բայց անշուշտ ոչ «Բեղդէմ» ուղղագրութիւնը: Հնոց անտիվոր չէ նաեւ «Թմարեալ» եւ նմաններ, եւս առաւել ուղիղ է «Եւթն, արդեւք», եւն, բայց «Քարեղէն» (փխ. «Կարեղէն») գրչի սխալ է հարկաւ: Յայտնապէս Աւետարանն բաւական սխալագիր գրչութիւն մըն է. վերջիւիշեալ սխալմունք կը հաստատեն այս կէտը:

Բայց մեզի համար ամենէն կարեւորն է ձեռագրիս յիշատակարանն, որ Աւետարանին սկիզբը կը գտնուի այսպէս՝ «Գրեցաւ սուրբ աւետարանն ՆԺԵ թուականութեան Տեառն ԺԷր» հրամանով եւ ծախիւք Թորոս քահանայի, Ժաւանութեամբ ամենայն ընտանեացն ի զարդ եւ ի պայծառութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի բերկրումն շուրբ Ժողովրդոց: Արդ որք ընթեռնութեան եւ որք լսէք Թորոս քահանայն եւ զամենայն զնւր եղբայրսն եւ զձեռաւոր նորա յիշեալք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէրս նորա:», Նոյն յիշատակարանին «չըմանակն» մէջ ալ կը գրուի. «Ես Սարգիս անարժան քահանայ, գրեցի զսուրբ աւետարանն ՆԺԵ թուականին Խաչուհիւ ի Կրչոյ ԺԷ Տեառն ԺԷր» Յիսուսի Քրիստոսի նման վայելէ փառք յաւիտեանս. ամէն:»

Որոշ թուական չի պակսիր հոս. բայց ի՞նչ թուական է այն «ՆԺԵ», որ Աւետարանին «Թարգմանադիր» ըլլալու աւանդութեան հիմն եղած է: Եթէ բառացի առնուք, — եւ եթէ վստահինք յիշատակարանին «թուականութեան Տեառն մերց» եւ «թուականին թագաւորեց» ի վերայ մեր Տեառն մերցը, խաբեցուն —, այն ստեն համարելու ենք Քրիստոսի թուականը՝

1 Տես «Բազմամզ», 1897, Հոկտեմբեր էջ 497—499: Եզրուածն սա ստորագրութիւնը կը կրէ՝ «Վ. Պոլսու, 12/24 Օգոստ. 97»:

“ՆժԺ” = 415, զոր կարծեմք եւ ոչ մէկ բանասեր կրնայ ընդունիլ՝ յիշատակարանի գրչին սխալշատ եւ անքերական լիզուն ալ նկատելով: Այս մասին համամիտ է նաեւ յօդուածագիրն, որուն խօսքով “յիշատակարանի ոճն եւ գրքի թարմութիւնը կը բողբոքեն, այսպիսի հնութեան մը դէմ: Եթէ չէ ֆրիստոսի թուական՝ ընական կ’ըլլար մոտօնել թէ հայկական տոմարի թուականն ըլլայ այն, ուստի “ՆժԺ” = 966, որով Աւետարանը հայ ձեռագրաց հնագոյններէն մին կ’ըլլայ, կանուխ ժամանակաւ քան Էջմիածնի 989թ աւետարանը եւ նաեւ հնագոյն քան Սանատարեան թ. 1 ձեռագիրը ՆԼԵ (= 886) թուականին. միւս կողմանէ իբր 81 տարի կրտսեր քան Մոսկուայի յիշեալ 887 թուին ձեռագիրը եւ 60 տարի կրտսեր քան ՄԼԷԿի թագուհւոյ կողուածն ի Վենետիկ 906 թուականաւ: Սակայն Բանասերն “բռնազօսիկ կը համարի այս բացատրութիւնն:”, իւր կարծիքն հետեւեալն է. “Կարծեմ աւելի հաւանական է որ ի ձեռն Գրիգորի լուսաւորչի Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու թուականն անհարկեւ ուղէ յիշատակագիրս... եւ արդարեւ է իրաւամբ այն օրէն Յիսուսի քրիստոսի կրօնն սկսաւ թագաւորի մեր վրայ: Հայք՝ որ յաւուրս Արշակունի Արտաշէսի (121) թողլով Հայկոյ շրջանի մեծ թուականն՝ Պարսից տօմարն սկսած էին ի գործ ածել, ի ձեռն Գրիգորի լուսաւորչի քրիստոնէութիւն ընդունելուն” բարձի թօրի ըրին զայն, եւ սկսան մի նոր թուական սկսիլ՝ Գրիգորի լուսաւորչի խոր վերապէ երկ օրէն (301), որ շարունակուեցաւ գործածուիլ ի մեզ ոչ միայն Յուլեան տօմարի ի Հայս մուտքէն (ե գար) վերջ, այլեւ Մովսէս Եղեվարդեցոյն 551ին հիմնած ազգային անուանեալ տօմարէն ալ ետքը: Արդ այս եղանակաւ հաշուելով՝ մեր ձեռագրին ՆժԺ թուականն կը համապատասխանէ քրիստոսի ծննդեանն 715 թուականին. (415+300 = 715): Այս թուականն համապատասխան է յիշատակարանի ոճին, ոգւոյն, գրելու ձեւին եւ քերականական ուղղագրութեան:”

Այս հաշուով ի հարկէ հնագոյն հայ ձեռագիրը կ’ըլլայ անտարանաւ, իբր 172 տարի կանուխ քան Մոսկուայի աւետարանը: Բայց եթէ “բռնազօսիկ, կը համարուի ՆժԺ թուականն իբրեւ Հայոց թուականի իմաստով գործածուած նկատելը, նուազ բռնազօսիկ չէ նոր մեկնութիւնը, այն ալ ենթադրական հիման վրայ՝ թէ Հայք հաստատուն թուականութիւն

մ’ունեցած ըլլան “Թագաւորից Տեառն մերոյ”, սկսելով Գրիգորի լուսաւորչի վերապէն լիզելն, որ թուականութիւնն ըստ այսմ կը սկսեր 300—301 տարեկն: Սակայն մեր բաղնիգակ գրականութեան մէջ հետք անգամ չկայ այսպիսի հաստատուն թուականութեան մը հաստատման, եւս առաւել անոր գործածութեան, ոչ միայն Ե եւ Զ դարերուն, այլ նաեւ Հայոց թուականին հաստատուելն ետքն ալ, ինչպէս կը հաստատէ Բանասերը: Ազգութանգիտուն ու Բուզանդէն սկսեալ մինչեւ՝ կրնանք ըսել՝ Սեբեոս պէտք չէին ունենար իրենց թուականներն այնպէս անհաստատ կերպով որոշել այս կամ այն արքային կամ՝ Տայրապետին իշխելու տարիներովն, եթէ գոյութիւն ունէր յիշեալ թուականութիւնն, ինչպէս որ Եղեվարդեցոյ օրով հաստատուած թուականն առհասարակ գործածական եղաւ քիչ ժամանակէն: Գիտենք ալ որ Հայոց դարեածանն էր (Անագոլիոսի կանոնին աւարտելէն ետքն) Անգրեւսայ Բուզանդացոյ երկհարկութիւն կանոնը՝ որ կը սկսեր 353ին, որուն աւարտելուն՝ ինչպէս կը վկայեն բոլոր հայ յիշատակագիրքը, մեծ շփոթութիւն տիրեց զատկի եւ տուներու կարգաւորութեան մէջ, եւ այս պատճառաւ հարկ եղաւ նոր թուական գրուելուն՝ որ “Հայոց կը կոչուի, ընդունելով Իսաայ հինգհարիւրամեկի (չըջան 532 տարեաց) կանոնը, որուն լրանալուն կ’որ ԅօգհի, Սարկիսագ հաստատեց իւր “փոքր եւ մեծ” նոր, թուականն՝ 1084ին, եւ անոր լրանալուն՝ 1616ին՝ Ազարիա իւր շրջանը, թէեւ վերջինս չունեցաւ այն ազգեցութիւնը՝ “Հայոց, թուականին շարունակուելով, եւ միւս կողմանէ տաւ կաւ սովորական ըլլալով՝ քրիստոսի թուականին արեւմտեան գործածութիւնը նաեւ Հայոց քով: Թողլով ուրիշ մանրամասնութիւնքն՝ անհաւա-

1 Հայոց թուականն եւ յարակից խնդրոց համար յիշելու արժանի է Գիւլբէրի հայագիրին հմտաց զորքը՝ E. Dulaury, Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique եւ, Մասն Ա—Բ. Պարիս 1859. 4e էջք Ի-Գ+427: — Երբեք թուականութիւն չի կրնար համարուիլ այն որ անշ առջ ժամանակագրական համեմատութիւնը կը բանալն (յետեոց քով)՝ նշանակելու տարեաց քանակութիւնն տեղեւորչի տեղեւորչութեան մինչեւ իրհեղիշ, անէ՛ք Աբրահամ եւ, մինչեւ ցգրիստոս: “Եւ ի ծննդեանէն քրիստոսի մինչեւ ցուրբի Գրիգոր տմբ ԵՄԻ, եւ անտէ՛ր ի հայ թուականն, տմբ ՄԽԼԿ՝ ըստ Սամուէլի Անեցոյ. (տեւ Dulaury, էջ 39) եւ նմանիւր, զոր օրինակ Սարկիսագ ի հաստատել մէջ նշարեցիկակ համեմատութիւնն “ի սորան Գրիգորի ի հայ թուականն ՄԻԲ, եւ (տեւ “Յուցալի, 172), որուն սկզբնականն՝ Անանիայի Շարիսայ տարած՝ ունի տարր տեղ “Ի Սեբեոս Սեւակայ ի հայ թուականն՝ ՃԼԻԳ, (տեւ “Յուցալի, 177), եւ ուրիշներ: Այլ կարգի է նաեւ յաբար (24ե 10) յիշատակարանից ք

նական է որ 715ին գրող մը՝ երբ դարերէ ի վեր
 Հայոց քով առհասարակ գործածականն էր
 իրենց թուականը, յանկարծ յիշէր թուակա-
 նութիւն մը Գրիգորի վերապէն երկնն, եւ զայն
 Բայն գործածէր, այն ալ «Բառ-Բառ» բա-
 ցատրութեամբ: Ըստ մեզ ընական մեկնութիւնն
 է «ԿԺԵ», համարիչ Հայոց թուականն (= 966),
 առանց շատ մեծ ծանրակշռութիւն դնելու
 «Թուականին Տեառն Բերդ», կամ «Բառ-Բառ»
 է Բերդ Բեր Տեառն Բերդ, բառերուն, որոնք՝
 եթէ խոսիւ առ-
 նութիւն միայն քրիս-
 տոսի թուականը
 նշանակելու գոր-
 ծածուկ կրնային,
 բայց մէ Գրի-
 գոր Ղուսաորէն
 սկսող թուակա-
 նութիւն մը, որ ե-
 դած ալ չէ: Իսկ
 եթէ յիշատակա-
 գիրը քրիստոսի
 թուական կամ
 415 տարին նշա-
 նակել կ'ուզէր
 ստուգիւ, ամէն
 պատճառ ունինք
 կասկածելու յի-
 շատակարանին
 վաւերականու-
 թեան վրայ: Կար-
 ծենք այժմ իսկ
 աւելորդ չէ այն
 յիշատակարանի
 թուիլին (որ Աւե-
 տարանին սկիզբն
 է՝ ըստ վերոյիշեալ
 տեղեկութեան) լաւ բննել, եւ նախ որոշակի
 հաստատել թէ միեւնոյն գրէն է ստուգիւ, որմէ
 գրուած է Աւետարանը: Եւ միեւնոյն գրէն է
 լաւ այս ամէն խնդիրներն ալ՝ մեղծ բաղձալի էր
 լրտեսակարով օրինակ մ'ունենալ յիշատակա-
 րանիս եւ գտնէ մէկ էրին՝ բուն գրքէն. առանց
 ասոր հնաբոլորութեամբ զգաղողը միայն այսչափ
 գիտէ որ աւետարանն «մեծ երկաթապիր» է:
 Առանց նորագոյնն եւ համոզիչ փաստերու՝ մենք
 Մոսկուայի 887ի աւետարանը հնագոյն կը հա-
 մարինք քան այս «ԿԺԵ» թուականան, եթէ
 նաեւ բոլորովին ապահով է թուականիս ըն-
 թեցումն: Այժմ անցնելու ուրիշ կէտի մը:

Արեւ երկար խոսեցանք եւ տառաձեւերն
 ալ նմանութեամբ յառաջ բերինք բոլորգրի
 ծանօթ ամենահին զոգովի ձեռագրին 999
 տարին, եւ անոր մէկ յիշատակարանը՝ Սարգսի
 Սանահնեցոյ գրածն՝ աւելի շղագրաւ: Յի-
 շեցինք նոյնպէս որ շղագիրը շատ գիւրութեամբ
 ուղղակի բոլորգրէն ալ յառաջ կու գայ քան
 նոսրէն՝ ինչպէս առհասարակ կ'ընդունուէր: Այս
 մասին ըստիւր նուէր մ'ընդունեցանք բարեկամ
 մը՝ Գ.Բ. Սահակ եպ. Խաչապետ, յաջող եւ

Շնորհիւնս հայեւ ազատեալ
 12 հազարէն ի նկատարեցեալ
 Լեզուն կախաւորաւ. Եւստ
 պեալ թեւեւեւ կ'որոշուի
 որ 5 Եւստան եւ Լեւ. որ վաւեր
 կ'որոշուի Եւստանեւ Եւստան
 նոր Եւստան հայոց. Եւստան
 եւստան Եւստան. Եւստան
 Եւստան Եւստան. Եւստան
 Եւստան Եւստան. Եւստան

Ձեւ 10:

թեամբ միայն քիչ մը պզտիկեղած ընականէն,
 (տես Ձեւ 10:) Յիշատակարանն է. «Հնորհիւն
 Աստուծոյ սկսայ եւ որդիութեամբ նորին կատա-
 րեցի զսուրբ եւ զցանկալի աւետարանս ի հայրա-
 պետութեան Պետրոսի ամենաշնորհ եւ սրբա-
 մեալ տեառն որ վաթսնեւորդ էր ի սրբոյն
 Գրիգորայ. ի թուականութեան Հայոց «ԿԺԳ»
 (= 1034) եւ ի սրբոյն Գրիգորէ ամբ + 217.
 (734 + 300 = 1034.) եւ ի խաչելութենէն
 քրիստոսի. Թ. Գ. (1003 + 31 = 1034, ըստ
 հաշուի հնոց —) ամ, եւ յԱզմայ, 868 Գ. Գ.
 Լիակատար բոլորգրի աւետարան մըն էր մա-
 սեանն ԺԱ դարէն, միանգամայն հնագոյններէն

նոյն գրով, միայն տարւոյ մը տարբերութեամբ Էջմիածնի թ. 229 ձեռագրէն, զոր վերը յիշեցինք, իրեւ երկրորդ. հնագոյն բոլորգիր ձեռագիր, որ է «Աւետարան փոքր Բուլբէր գրեալ ի մագաղաթի ի վայելի Սարգսի ի Գրիստափոր իրանաւորէ ի թուին Հայոց ՆԶԲ.» (== 1033) ըստ կարեւորեանցի ցուցական: Ամեն պարագայից այս մեծ համաձայնութիւնը մեզի մտածել կու տայ թէ Երուսաղեմի հասակոտորս Էջմիածնի թ. 229 ձեռագրէն ըլլալու է. թուականին մէջ տարւոյ տարբերութիւնը դիւրին է մեկնել. Գրիստափոր կրնայ 1033ին սկսած ըլլալ գրել եւ 1034ին աւարտած, եւ այս վերջին յիշատակարանն ըլլայ Հատակոտոր: Նշանաւոր է հասածս յամենայն դէպս, ցուցնելու որ ԺԱ դարուն սկիզբն արդէն՝ ոչ միայն կոգովոր ձեռագրին պէս անվարձ՝ այլ լիովին զարգացած բոլորգիր գրչութիւն ալ անսովոր չէր, եւ այն տառերու արդէն շղագրի միտող ձեւերովն ալ. միւս կողմանէ գրիչը կրնար նաեւ գեղեցիկ երկաթագիր գրել, ինչպէս թուականը կը ցուցնեն:

Բոլորգիր-շղագրի գեղեցիկ օրինակ մը յառաջ բերած ենք վերջ՝ Կոստանդին դաշնագիրը 1271 թուին: Հոս կը յաւելուք քանի մը նման դիւանական կտորներ ալ, զորոնք նոյն տեղը մոռցած էինք յիշել: Այս դիւանականը շքեղ նմանատպութեամբ ալ լցոյ տեսած են Դիւլբրիէ հայագիրան մեծագործ երկատիրու թիւս մէջ, որ սա խորագիրը կը կրէ «Հաւաքումն Պատմագրաց Խաչակրաց. Հար. Ա. Հայկական Յիշատակարանք», Գործելոյ վերջն երեք շքեղ տախտակ կայ՝ նմանատպը դիւանականաց Թուրքնեան հարստութեան: Առաջինը՝ 1ւեւնի Բ. «Ճնուվիզաց» շնորհած արտօնագիրն «ի թվականիս Հայոց 2811» (== 1288) եւ ի փոքր թուականիս յերկուքն յամենանոյ գեկտեմբերի ի. ի. Գ. գրեցաւ արգահատութեամբ Հինթում ջանքերին, եւն, հակայ թուութեամբ է (0:55 / 0:33 ամ.) Բուլբէր գրչութեամբ, վերջը ստորագրութեամբ 1ւեւնի: Հայագետը բնական մեծութեամբ հրատարակած է նոյնը՝ Յիշատակարանի սկզբնա-

գիրը կը գտնուի ի Տուրին: Բոլորգիրը հոս աւելի մաքուր է քան վերոյիշեալ Կոստանդինի դաշնագիրը, բայց հոս ալ կան շատ մը շղագրածեք: — Երկրորդ տախտակը նոյնպէս շքեղ նմանատպութեամբ կը ներկայացնէ Օշնի պարգեւագիրն՝ «Մուսթուլիքի», վաճառականաց արուած «ի մեծ թվին 249» (== 1314): Հրամանագրին մէջ կողմը Աւշնի հրամանն է՝ ուղղուած պարոն Աւշնի Եհաննէնց պոռքսիմոսի ուղղուած, միւս կողմը նոյն Աւշնի Եհաննէնց կը պատուիրէ Սիր Թորոս Միխայելիքի: Այստեւ բայժական գլխաւորին՝ «ղեագլորին ձեռնգրած բարձր հրամանքն» ճշգրտութեամբ գործարդել: Համառօտ են երկու կողման գրութիւնն ալ. բայց հնագրութեան տեսակետով շատ հետաքրքրական: Ա՛յլ հոս բոլորգիր խաբ անգամ չի կրնար ըլլալ: Ըստ փէր է ծայրէ ծայր, եւ այնպիսի շղագիր որ դժուար է անխալ առեղծու իսկ. բայց եւ այնպէս պայծառ կը ցուցնէ՝ որ շղագիրս բոլորգրէ ծագած է՝ արագ ու դիրանէ գրելու ճիգ ընելէ զարգացած: Կը ցուցնէ որ չկրնար ժամանակին գտնէ մաս մ'այս նշանաւոր յիշատակարանն ներկայացնել մեր ընթերցողաց՝ նմանահանութեամբ: — Գրի կողմանէ նոյն կարգի է նաեւ երրորդ տախտակը, եւ միեւնոյն նիւթոյ մասին, այսինքն հրամանագիրը 1ւեւնի Գ. նոյն՝ «Մուսթուլիքի», վաճառականաց վերոյիշեալ արտօնագիրը կրկին հաստատելու, եւ նոյն ոճով գրուած. մէջ կողմը թագաւորին հրամանագիրը՝ գրուած «ԺՋ ի մարտն թվ. Գ. ի մեծ թվ. 2Հ» (== 1321.) եւ ուղղուած պարոն Պետրոս պոռքսիմոսի: միւս կողմը նախ կայ ծանուցագիրս թէ «Մեկը Հինթում ջամպլայն ու Հինթում սինիլայն հասկցուցար զայսոր բանն թագաւորին», երկու Հինթոյ ստորագրութեամբ. յետոյ նոյն՝ «Պետրոս (խաչ) ունեց» կը ծանուցանէ հրամանն Այստեւ բայժական նոր գլխաւորին՝ որ «պարոն Կոստանց, կ'անուանուի: Գրի կողմանէ ինչպէս ըսինք այս ալ (Charte Nr. 3), նոյն է նախընթացին հետ» շղագիր լիովին: Հոս աւելի կը զարնեն մանաւանդ ստորագրութիւնն: Թէ՛ այս եւ թէ՛ նախընթացը միեւնոյն

1 Duilaaurie, Recueil des Historiens des Croisades etc. I. Documents arméniens, Paris 1869, 1er pp. CXXIV+855.

2 Անդ' Charte Nr. 1. քննարկն թարգմանութեամբ եւ ծանօթութեամբ անդ, էջ 745-754: Նոյն արտօնագիրը հրատարակած են նաեւ. Saint-Martin, ի գիրք Notices et extraits des manuscrits, t. XI, p. 97ff. Papazianis, Originale armeno del privilegio accordato ai Genovesi da Leone III, Վենետ. տպ. Ս. Ղազար, 4°. V. Langlois

Trésor de chartes d'Arménie, էջ 154-155: «Անուան», էջ 387-388 միայն բնագիրը յառաջ կը բերէ:

3 Հայագետն երկու կողմն ալ մէջ բերնի վրայ նմանահանել է՝ Charte Nr. 2. քննարկը եւ թրգմ. անդ, 754-756. տես «Արեւիկա» 368, եւն: Թէ՛ այս եւ թէ՛ յաջորդը լցոյ տեսած են՝ թարգմանութեամբ հանգրձն: Ծանօց հայագիրան վերը յիշուած գործերն Ա՛յլ Recherches sur la Chronologie arménienne եւն, էջ 187-191:

կիր, եւն գործին մէջ: Ապա կը յիշուի 1894 տարւոյն «Ս. քաղաքիս հիւսիսային կողմը, Գաւառի մասին գտնուած եւ վերջին աստիճանին նըստութեամբ եւ գեղեցկութեամբ յօրինուած մուսիոնները եւ անոնց հայ արձանագրութիւնն», որոնց մասին գրուած էր արդէն ազգային թերթին մէջ¹: Նշանաւոր արձանագրութիւնն է. «Ամէ յիշատակ եւ փրկութեան մօտեցող Լոյսը դարձող շուտահա Յէրէմիայի անցեալ տարի Չիթիկէնաց լիւսն արեւմտեան կողմն վըպ շէնքի մը հիմը փորելու ատեն յայտնուած է «Նախածանօթներու յարեւմտեան մուշակեայ յատակ մը, որոյ նկարներն էին հին հայկական կամ ներկայ «Ս. Երկրի, կոչուած բազմաթիւ խաչեր: Կը յիշուի վերջապէս թէ ոչ միայն Երուսաղէմ, այլ նաեւ շրջակայքն, Յորդանանու երկու ափաց մօտերն, եկեղեցեաց աւերակներու վըպ ալ կը տեսնուին հայ արձանագրութիւններ, Յօգուածագիրն ալ կը հաստատէ որ յիշեալ միւսիոնով դամբարաններու հայ արձանագրութիւնն եւ Երուսաղէմայէն ընդհանրապէս համանման են տառերու կողմանէ: Տառաձեւերն այժմ ծանօթ են ինձ, վասն զի Յօգուածագիրը հաճած էր խաբել նաեւ երկու մեծագիր լուսանկար այն միւսիոններու, մին Հուշանկայ դամբարանին, միւսն այն «Եզկովըայ» արձանագիրն, որուն նմանագրութիւնը կար «Սուրբ Երկիր» գործոյն մէջ: Քննելով տառաձեւը՝ կրնանք կրկնել մեր վերջին յիշեալ տեղն ըսածը՝ թէ Արձանագիրն ոչ լիովին գլխագիր եւ ոչ ալ զուտ «միջին» են, բայց «անվարժ ձեռքէ մ'իջած», չեն՝ այլ ընդհանրական գեղեցիկ յօրինուած են միւսիոնով: Աւելի «միջին», ձեւերով կ'երեւայ Հուշանկայ արձանագրութիւնը, ուր պէտք է «մաւր», կարգալ եւ ոչ «մաւր»: Հոս արգէն փակագիր ալ կայ՝ «այս դիւր է, բաւերուս Բ եւ Է միաձոյլ են, աչքի կը զարնէ Ա տառին ամէն տեղ միեւնոյն ձեւով երեւալով, այսինքն երկրորդ սիւնն կ'են ներքնակողմը միշտ գծիկով մը, տառաձեւ մ'որ ոչ միայն ձեռագրաց» այլ նաեւ այլեւայլ արձանագրութեանց վըպ կը տեսնուի²: — Հքեղ միւսիոններու վըպ խօսիլ հոս մեր ծրարէն դուրս է: Կը բազմալիւր որ ոչ միայն պեղու մները շարունակուելով ձօնանար այս

կարգի հնութեանց մթերն, այլ նաեւ որ հմուտ հնագէտ ու գեղարուեստագէտ բանասէր մը յատուկ հետազոտութեամբ պարզէր անոնց յարկն ու պատմութիւնը: — Մօտեք յոյս տեսաւ հաստատ մը՝ «Հին պատմական Մովսիսի խորենացուի», մեծ երկամագիր ձեռագիր մ'երկու մանր պատառներ (Բ գրող ձա—ձա գլխին), որ կը ցուցնեն թէ մեծագիր ընտիր գրչագրի ձեացորդ են: Ասոնց ընթերցումն եւ ուրիշ տեղեկութիւնք տեսնելու է նոյն տեղը, ուր նաեւ երկու հաստակոտորոյս յաջող նմանահնութիւնք գրուած են:

Հ. Ե. Ե.

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՓՈՒՍՏՈՍ ԲԻՅՆԵՐԸՆԻ ԵՒ ԻՌ ՊՆՍՏՈՒԹՅՆԸ
ԽՈՐԵՆՈՐԸ

(Հարսն—Խիւն)

Գ.

Արդէն տեսնը («Հանգէս» 1897, եր. 193), որ ըստ խորենացու ժամանակագրութեան Ներսէս Մեծը կ'աղիկուում էր 368—402 թ., իսկ Պապը թագաւորում էր 395—402 թ.: Այժմ անցնելով Ներսէս Մեծի եւ Պապի յաջորդների պատմութեանը, նախ խօսենք խորենացու ժամանակագրութեան մասին: Խոր. (Գ, Խ) ասում է. «Ազատուս բարեացապարտն Թէոդոս, որ եւ Մեծ, Եւ քանիորդ ամին իւրում (= 399 թ.) թագաւորեցող փոխանակ Պապայ զԱրաղգատ, ապա պատմում է, թէ Վարազդատը եկել է «Թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն եւ հինգ ամին Հապհոյ (= 364 թ.), եւ վրիչն աւերացնում է, որ նա թագաւորեաց ամս չորս» (= 399—403): Արդ այս բոլորն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ անմիտ թուական խաղեր, որոնք միայն պատմագրի խորին տգիտութիւնն են ցոյց տալիս ժամանակի պատմութեան մէջ: Եւ իրաւ, ինչպէս կարող էր ընդ ամենը 16 տարի թագաւորող Թէոդոսը (379—395) Վարազդատին թագաւորեցնել իւր կայսրութեան 20^{րդ} տարին 399 թուականին. ինչպէս 399 թուականին զայն թագաւորող Վարազդատը կարող էր 364 թ. Հայաստան գալ եւ նորան տիրել, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում թագաւորում

¹ Եւ խոստովանիք որ ընթերցած էինք Յօգուածագիրն այս առթիւ գրածն է թերթին «Երեւելք», Բ. 2702: Մտաւորութեամբ չէր յիշուած նաեւ յաջորդ՝ «Երեւելք» Թ. 3132 եւն՝ նորագիտ արձանագրութեան մասին:

² Տես վերը՝ Մատի գրածը, էջ 153:

³ Տես «Բազմալիւր», 1898, էջ 165—174: